

המשק היהודי בארץ-ישראל בשנים ללא-תווית: 1928-1932*

צמיחתו של המשק היהודי בתקופת המנדט, בכלל והמחזוריות בקצב התפתחותו בפרט, הושפעו במידה מכרעת מגלי העליה היהודית לארץ-ישראל. עם זאת, חלוקת תולדות הישוב לתקופות לפי מניין העליות אינה החלוקה המועילה היחידה, ואולי אף לא הטובה ביותר.¹ אחת ממגרעותיה של אותה חלוקה מקובלת היא חוסר-יכולתה לטפל כראוי בתקופת-הביניים שבין העליה הרביעית לחמישית, כלומר, בשנים מ-1928 עד 1931 או אף 1932. כוונתנו כאן למלא חסר זה ולהקדיש תשומת-לב מיוחדת לשנים אלה, אשר תווית "העליה הרביעית" איננה הולמת אותן עוד ועם זאת הן קודמות לגל הגדול של העליה החמישית.

מעיון זה יתברר כי על אף שענייננו בארבע או חמש שנים בלבד, אין זה פרק זמן אחיד באופיו הכלכלי, וגם מבחינה זו מדובר איפוא בתקופת-ביניים ללא תווית זיהוי ברורה. ואולם, אופיה ובעיותיה הספציפיות של התקופה מאפשרים לנו להפיק תוספת ידע והבנה לגבי זיקות-הגומלין העיקריות בין הגורמים השונים בהתפתחותו הכלכלית של הישוב. הכוונה, איפוא, לבחון את ההשפעה ההדדית בין זרמי העליה ויבוא ההון לבין תהליכי היקלטותם ארוכת-הטווח של העולים, ולעקוב אחר שילוב השפעותיהם של הגורמים והתהליכים הפנימיים (שהיו תולדת צמיחתו של הישוב ומפעל הבניין הציוני) ושל הכוחות והגורמים החיצוניים (כגון מגמות המשק העולמי).²

* תודתי נתונה לגב' רות חסון ולמר פואד חסנין על עזרתם בסקירת העיתונות (בעיקר אל כרמל, דבר, הארץ, מסחר ותעשייה, פלשתין).

1. ראה דיון בנושא זה במאמרי, נחום גרוס, "הערה לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות הישוב בתקופת המנדט", קתדרה, 18 (1981), עמ' 174-177 (להלן: גרוס, חלוקתן לתקופות של תולדות הישוב) וכמו כן, נחום גרוס, "המיתון של שנת 1923 ותקציבי המגזר הציבורי בארץ-ישראל", הציונות, ז', תל אביב 1981, עמ' 169-213 (להלן: גרוס, המיתון של שנת 1923), ובהם גם הפניות לספרות.

2. במקרה שלפנינו אין המיון לגורמים חיצוניים ופנימיים (במובן של אקסוגניים ואנדוגניים) פשוט וחד-משמעי. בחרתי להתייחס כאן אל הגורמים שהיו תולדות של תהליך צמיחתו של המשק היהודי, וכן לאלה שהיו חלק מהתנועה הציונית ומאמציה לבניין הבית הלאומי, כאל גורמים "פנימיים". כך נראה לי שמאורעות 1929, שבאו אחרי שנים של עליה מצומצמת בלבד

מתחילתה של תקופת-הביניים ועד לאמצע שנת 1930 נשלטת תמונת-המצב של המשק היהודי בארץ-ישראל על-ידי כוחות הצמיחה הפנימיים, והאווירה הכללית ששררה היתה אווירת אופטימיות של יציאה מהמשבר החמור. בפרט היו הכל ערים לעובדה שהאבטלה בישוב פחתה והלכה: היקפה הממוצע בשנת 1928 היה פחות ממתצית השיא של שנת 1927, ורמתה בשנים 1929–1930 היתה מינימלית (ראה לוח 2, טורים 4–5; כל הלוחות בסוף המאמר). ענף הבניה, הרגיש ביותר למחזוריות הכלכלית, החל להתעורר לפעילות מהודשת, בפרט בירושלים ובחיפה, ומשך עמו את ענפי התעשייה, המלאכה והשירותים הנלווים לו. מלבד הביקוש המתחדש לבניית מגורים תרמה לתהליך זה בניה ציבורית מטעם מוסדות שונים, יהודיים ולא-יהודיים. עם מיבני הציבור שהוקמו בירושלים במשך השנים 1928–1930 נמנו: תחנת-הכוח של חברת החשמל הירושלית, בית, בניין אגודת הצעירים הנוצרים (ימק"א), בית-המדרש למורים בבית-הכרם, הגימנסיה העברית ברחביה, בית הבריאות על-שם שטראוס, בניין הלישכה הראשית של הקרן-הקיימת לישראל (כחלק מבניין המוסדות הלאומיים), בניין הספרייה הלאומית (על-שם וולפסון), ארמון הנציב העליון, המוזיאון על-שם רוקפלר, וכן "שוק הלוואה וחיסכון" במחנה-היהודה והמרכז המסחרי "החדש" (בשכונת שמאע). לאלה נוספו מיבנים גדולים של עסקים פרטיים, כגון מלון "המלך דוד" ובניינו של בנק ברקלייס. בצפון הארץ התנהלה באותן השנים עיקר בנייתה של תחנת-הכוח ההידרו-חשמלית בנהריים והוחל בהקמת רשת התמסורת החשמלית של הארץ (ובכלל זה מפעל מיוחד ליצור עמודי המתח הגבוה, בחיפה). במפרץ חיפה ובעמק זבולון נמשכו עבודות הניקוז והסדר הקישון במימון ציבורי יהודי. בחיפה עצמה תפסו את מרכז תשומת-הלב בניין הנמל עמוקה-המים, שבו הוחל באמצע שנת 1929, והיוזמות הפרטיות שנילוו אליו, כגון הקמת המיתקנים הגדולים לאחסון דלק מיובא על-ידי חברת "של"; אך יש לציין שבעבודות אלה לא הועסקו פועלים יהודיים רבים.

גם בענפי תעשייה ומלאכה רבים נמשכה הצמיחה האורגנית. מלבד התאוששות היצור של חומרי בניין, שכבר הוזכר, ראויה לציון התרחבותו של היצוא לסוריה ולארצות שכנות אחרות – בפרט יצוא מלט, אריגים וסריגים, שוקולד וממתקים. בשנת 1929 אושר סוף-סוף זכיונה של חברת האשלג, ובמשך 1930 הגיעה התעסוקה במפעלי ים המלח, בהשקעות ובראשית היצור, לכדי 300 פועלים, יהודים וערבים. גם האומדנים של היווי ההון הריאלי במיבנים ובציוד

וצמיחה איטית של הישוב (שלא כמאורעות 1936–1939), היו בעיקרו של דבר גורם "חיצוני" מנקודת-הראות הכלכלית.

תעשייתי, בלוח 6, מצביעים על גידול בהיקף ההשקעות (העירוניות) במשק היהודי בשנים 1928-1930.

מדיניותה של ממשלת ארץ-ישראל המנדטורית הושפעה אף היא מתהליך הצמיחה הכלכלית ותרמה להמשכו, במישרין ובעקיפין. אחרי חמש שנים "רוות" הוצאו שוב, בשנים 1927-1931, סכומים הגונים (200-400 אלפי לא"י לשנה)³ לעבודות ציבוריות - מהן גדולות, ובראשן נמל חיפה, ומהן קטנות ביחס, כגון ארמון הנציב או הסדר שפך הקישון. העובדה שבארבע מתוך חמש השנים הללו היה תקציב הממשלה גרעוני, למרות הגידול בהכנסות (ראה לוח 4), חיזקה את השפעתו המרחיבה על המשק. תחילה תרם לחידוש התנופה בעבודות הציבוריות גם הרצון לסייע למוסדות הישוב בצמצום האבטלה הגדולה; אך אין ספק שבעיקר, ובמיוחד משנת 1929 ואילך, היתה כאן היענות לצורכיהן של הממשלה עצמה ושל המדיניות הבריטית האימפריאלית, נוכח העליה בהכנסות ממסים. כמחצית ממימון הפרוייקטים הושגה הודות לכך שבסוף 1927 יצאה אל הפועל התוכנית הישנה להפצת מילווה פיתוח ארצישראל לי בשוק נירות-הערך הלונדוני. זאת, לאחר שמאמציה הממושכים של ממשלת ארץ-ישראל להשיג למילווה את ערבות האוצר הבריטי נשאו סוף-סוף פרי.⁴ ערבות זו, ועוד יותר הצלחתו של המילווה, שאיגרותיו נקנו כולן תוך שעות ספורות, נתפרשו כהבעת אמון בעתידו של המשק הארצישראלי, למרות שהיה עדיין נתון במשבר מתוזרי חמור. גם הנהגת מטבע נפרד, הלירה הארצישראלית, שהיתה כרוכה בעקיפין בהפצת המילווה, נתפרשה בעיתונות היהודית כעדות לבטחונה של בריטניה בהמשך קיומה הפוליטי הנפרד של ארץ-ישראל וכן השתמעה מכך הבעת אמון בהמשך בניינו של הבית הלאומי. מובן שאין אפשרות להעריך באיזו מידה השפיעו פרשנויות מסוג זה - שבחלקן טעו בזיהוי השיקולים הבריטיים הרלוונטיים - על זרמי יבוא ההון וההשקעה בפועל. לעומת זאת, ברורה השפעתה הממריצה של מדיניות המכס של ממשלת ארץ-ישראל, שהתגבשה בשנים 1925-1927 לקו ברור של הגנה על תוצרת תעשייתית מקומית ושיחרור חומרי-גלם ודלק ממכס. קו פעולה זה נמשך מאז, אף נוכח התנגדות גורמים במשרד-המושבות, ותרם ללא ספק תרומה ניכרת

3. Nachum T. Gross and Jacob Metzger, "Public Finance in the Jewish Economy in Interwar Palestine", *Research in Economic History*, Vol. III, 1978, pp. 87-159 (להלן: גרוס ומצ'ר, לוח A-3).

4. פרטים אודות פרשת המילווה, שם, עמ' 104, 138-143, ואצל נחום גרוס, "המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט בארץ-ישראל", קתדרה, 24, עמ' 153-180, 25, עמ' 135-168 (1982) (להלן: גרוס, המדיניות הכלכלית) והמקורות המצוטטים שם.

לצמיחת התעשייה היהודית (ובכלל זה מפעליה הגדולים ביותר, "נשר" ו"שמון").⁵

ואולם, התהליך הבולט ביותר בהתפתחות הכלכלה הארצישראלית בשנים הנידונות היא הגיאות העצומה בענף ההדרים, שהפך עד מהרה לפאר הארץ כולה – בישוב היהודי בפרט – ולענף המוביל מבחינת קצב הצמיחה, קליטת עובדים (מהאבטלה העירונית ומהעליה), ומשיכת הון פרטי מהארץ ומהגולה.⁶ משנות העשרים המוקדמות גדל בהתמדה הביקוש לפרי הדר באירופה, ובפרט באנגליה, בראש וראשונה כתוצאה מההתקדמות בתורת התזונה ובמודעות הציבור לחשיבותם של הוויטמינים. הודות לסגולותיו המצויינות של התפוז ה"יפואי" (שמוטי) הוא כבש לעצמו חלק נכבד בשוק המתרחב הזה, והרווחים הגבוהים המריצו להרחיב את המטעים – הן על-ידי פרדסנים ותיקים והן על-ידי משקיעים שנהרו להצטרף לענף. במשך השנתיים 1926–1927 הוכפל השטח הנטוע בפרדסנות היהודית, ועד סוף 1929 הוכפל שנית. מאחר שהיקף הנטיעות החדשות במיגזר הערבי היה קטן יותר, עלה חלקם של המטעים היהודיים במשך ארבע שנים אלה משליש לכדי יותר מהמחצית מכלל שטח הפרדסים בארץ. לפי אומדניו של שרשבסקי (ראה לוח 6), היו ההשקעות בענף ההדרים המרכיב הגדול ביותר בהיווי ההון היהודי בארץ בשנים 1927–1929. שלא כמו "בולמוס הטבק" של השנים 1923–1925, הוכיחה עצמה הגיאות בענף ההדרים כבעלת בסיס מוצק והיא נמשכה בעוצמה רבה עד אמצע שנות השלושים.⁷

5. דיון מפורט במדיניות המכס אצל אמוץ מורג, מימון הממשלה בישראל, ירושלים 1967, עמ' 15–23, ואצל גרוס, המדיניות הכלכלית (והמקורות המצוטטים שם). דוגמאות לפרשנות הנ"ל מצויות במאמרו של קורט גרונוולד על המצב הכלכלי בארץ בעיתונים *Der Palästina Volkswirt* בשנים 1926–1932 (ראה בחוברת: קורט גרונוולד לגבורות: רשימה ביבליוגרפית, ירושלים 1981).

6. דן גלעדי בספר הישוב בתקופת העליה הרביעית (תל-אביב 1973, עמ' 77–80, 206–211) כבר עמד על חלקו של ענף ההדרים בגיאות העליה הרביעית ועל תרומתו המכרעת לתהליך ההתאוששות ממשברה.

7. בשנים הנידונות כאן השפיעו בעיקר ההשקעות בהרחבתו של שטח מטעי ההדרים; התוצאות בצורת גידולו של היצוא בלטו בחורף 1931/32 ואילך. (לעניין הנתונים הכמותיים ראה: Jewish Agency for Palestine, Department of Statistics, *Statistical Handbook of Jewish Palestine 1947*, Jerusalem 1947, p. 179; Palestine, *A Survey of Palestine*, 3 Vols., Jerusalem 1946, p. 474. רוברט שרשבסקי, מבנה המשק היהודי בארץ-ישראל ובישראל, ירושלים 1968, עמ' 83; תיאורים ראה אצל שמואל אביצור, תמורות בחקלאות ארץ-ישראל, 1875–1975, תל-אביב 1977, עמ' 181–203, ובדו"ח של חברת "הכשרת הישוב" בתוך ההסתדרות הציונית, דין וחשבון של האכסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הששה-עשר, לונדון 1929, עמ' 174–177.

צמיחת המשק היהודי בשנים 1928-1930 ניכרת יפה בגידול בהכנסות הממשלה ובערך היבוא לארץ, גידול שלצורך הערכתו יש להתחשב גם בעובדה שהיו אלה שנים של ירידת מחירים (ראה לוחות 4-5). ערכים אלה מתייחסים אומנם למשק של ארץ-ישראל כולה, אך אין ספק שהישוב היהודי היה הגורם המכריע, הן בתור המייבא העיקרי והן כמקור לרוב הכנסות הממשלה. ואכן, "ההשכחה הקבועה שבאה במצב שוק העבודה הגיעה את ממשלת ארץ-ישראל לתת רשות כניסה למיספר עולים הגון", החל בסתיו 1928.⁸

ידוע ומובן שממדי העליה, ובפרט גלי הגיאות הגדולים במיספר העולים, הוכתבו בראש וראשונה על-ידי תמורות בגורלם המדיני והכלכלי של היהודים בארצות הגולה השונות. אולם אין להתעלם מכך שגם המצב בארץ, ובפרט מצב הכלכלה והתעסוקה, השפיע על מיספר העולים לארץ ועוד יותר על הפרש בין מיספרי העולים והיורדים. זאת ניתן לראות היטב במגמת ההתפתחות של העליה, ובפרט העליה הנקיה, בשנים 1928-1931 (ראה לוח 1). צירוף זה של לחצים בגולה ומשיכה מהארץ פעל ביתר שאת ביחס ליבוא ההון הפרטי (ראה טור שני בלוחות 1-2). תהליך הצמיחה הכלכלית עודד איפוא את העליה ואת יבוא ההון, ואלה מצידם סיפקו את המשאבים להמשך התהליך. עם זאת יש להדגיש שהמדובר בקצב עליה נקיה צנוע ביותר, בשיעור 2 אחוזים לשנה תוספת לישוב הקיים (שגדל גם מכוח הריבוי הטבעי). במלים אחרות, שנים אלה מבליטות שמכוח הדינמיקה הפנימית בלבד לא היו הישוב וכלכלתו יכולים לצמוח בקצב שיהא בו כדי לשנות את מאזן הכוחות בארץ.

ברם, פעולתם של מרבית הגורמים החיצוניים לא היתה בכיוון החיובי כלל וכלל. כראשון מבין אלה ניתן למנות את מאורעות הדמים של אוגוסט 1929 ואת החרם הערבי על תוצרת יהודית שבא בעקבותיהם.⁹ יש להודות שהשפעתו הכלכלית הישירה של גורם זה לא היתה שלילית בלבד: אומנם, היו אבדות בנפש וברכוש, וחלק מעסקי המסחר והתעשייה היהודיים נפגעו על-ידי החרם; אך לעומת זאת החישו המאורעות במידה ניכרת את בניית המרכזים המסחריים החדשים בירושלים ובחיפה והביאו לקיום מכלול מפעלי בניה בעיר ובכפר. החרם עצמו התמוטט כעבור חודשים אחדים, לא במעט תחת לחץ בעלי-הבתים, שלא רצו להפסיד את שארית דייריהם היהודיים, וסיומו גרם הפסדים למיספר

8. "יסוד הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל". תזכיר שהוגש על-ידי הסוכנות היהודית לארץ-ישראל אל המזכיר הכללי של חבר-הלאומים. לעיונה של ועדת-התמיד לענייני המנדטים (לשנים 1929-1932), ירושלים 1930-1933, תזכיר 1929, עמ' 5.

9. לעניין מניינם של מאורעות אלה בין הגורמים החיצוניים ראה הערה 2 לעיל.

סוחרים ערביים שהשקיעו במלאי גדול.¹⁰ אך מצד משמעותם הפוליטית של המאורעות נשבה רות קרה, שציננה את האווירה העסקית האופטימית בישוב. יתר על כן, על־פי הדפוס הקבוע של תקופת המנדט, באו בעקבות התפרצותה האלימה של האיבה הערבית חקירות ודו"חות בריטיים, הפעם של ועדת שאו ושל סר הופ־סימפסון, והספר הלבן האנטי־ציוני של אוקטובר 1930. שרשרת אירועים זו גרמה חששות כבדים, או לפחות, אי־ודאות, באשר להמשך המצב המדיני בארץ, וכך הקטינה במידה ניכרת את הרצון להשקיע במשק היהודי.¹¹ אשר להתפתחויות במשק העולמי, הבחינו בני תקופת המנדט עצמה, כמוהם כחוקרי תולדותיה, בעובדה ברורה שהשפעתן העקיפה של אלה על המשק היהודי בארץ־ישראל היתה חזקה בהרבה מהשפעתן הישירה. במוקדם או במאוחר גררה כל הרעה במצב הכלכלי באירופה ובארצות־הברית (או בארצות מסיימות בלבד, כגון פולין) החמרה ניכרת של "צרת היהודים", ובזאת הגבירה את העליה ואת זרם יבוא ההון לארץ־ישראל, כלומר – גרמה לגיאות כלכלית בה. ניגוד זה בין ההשפעות הישירות מהמשק העולמי לבין ההשפעות העקיפות מופיע בבהירות רבה בהתפתחויות של אותה תקופת מעבר, 1928–1932, שבה אנו דנים כאן, שהיתה ראשיתו של המשבר הגדול בכלכלת העולם של המאה העשרים.¹² אחד מגילוייו המובהקים של המשבר היה הניגוד בין המשך יבוא ההון הפרטי לארץ (ראה לוחות 1–2) לבין הירידה החריפה בהכנסותיהן מתרומות של קרנות ההסתדרות הציונית. כפי שניתן לראות בלוח 3, ירדו הכנסות הקרן־הקיימת לישראל משנת תרפ"ז (1926/27) עד שנת תרצ"ב

10. פרטים אודות פגעי המאורעות והחרם וההשלכות החיוביות בעיתונות ובדו"ח קרן העזרה לארץ־ישראל; לעניין הפסדי הסוחרים הערבים (עד כדי פשיטת־רגל) ראה גם, Great Britain, Colonial Office, Report by His Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Palestine and Trans-Jordan 1930, (להלן: דו"ח הממשלה), London 1931, p. 7.

11. הדברים עולים בבירור מתוך עיתונות התקופה, ובכללה סקירותיו המאלפות של קורט גרונוולד בכתיבה העת הווינאיים; ראה גם דו"ח חברת "הכשרת הישוב" בתוך: ההסתדרות הציונית, דין וחשבון האכסוקטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס השבעה־עשר, לונדון 1931 (להלן: דו"ח ההנהלה הציונית, 1931), עמ' 105–107, שבו משתקפים בתמצית כמעט כל הכוחות החיוביים והשליליים שפעלו במשק היהודי בשנים 1929–1931.

12. ראה לדוגמא, את הקטע הבא מדו"ח ההנהלה הציונית, 1931, חלק ב', עמ' 37: "בתקופה הנסקרת [קיץ 1929–קיץ 1931] חלה ירידה בתנועת התיירות בכלל, במידה ידועה בעקב המהומות באב 1929, אולם בעיקר מחמת המצוקה הכספית שבה נתונות מדינות אירופה ואמריקה. מיספר ספינות התיירים המיוחדות לארץ־ישראל ירד עד 50%, אולם ראוי לציין שמיספר התיירים היהודיים שביקרו את ארץ־ישראל לא הופחת במידה גדולה על אף הגורמים המפריעים. בעובדה זו יש לראות סימן להגדלת התעניינותה של היהדות העולמית בארץ־ישראל."

ב־36 אחוז, והעברות קרן־היסוד לארץ אף ירדו באותו פרק זמן ב־60 אחוז. כתוצאה מכך, ולמרות המאמצים לגייס כספים נוספים ממגביות מיוחדות (ובפרט "קרן העזרה", שהוקמה בעקבות מאורעות תרפ"ט) ומהלוואות בנקאיות, נאלצה ההנהלה הציונית לצמצם את הוצאותיה בארץ, ובכך את השפעתה על ההתפתחויות. משנת השיא בתקציב הציוני בכל התקופה 1918-1936, שנת תרפ"ז, ועד לשנת השפל, תרצ"ב, ירדו הוצאות התקציב הציוני (פרט לרכישות קרקע) ב־63 אחוז, אם כי לא ירידה בלתי־פוסקת כמו ההכנסות; ואף אם נשווה את תרצ"ב עם תרפ"ח חל בהוצאה הציונית הציבורית צמצום בשליש. אף־על־פי שהיתה זו תקופה של ירידת מחירים (לפי המדד של שרשבסקי ירד יוקר המחיה במשק היהודי מ־1927 עד 1931 ב־24 אחוז) היה צמצום הוצאות זה ברובו צמצום ריאלי.¹³

לעומת השפעתה של הרעת המצב הכלכלי בעולם על התרומות הציוניות, שנתנה את אותותיה עוד לפני שהמשבר הגדול פרץ בכל חומרתו, השפיעה הירידה החריפה במחירים העולמיים – ובפרט התמוטטות מחיריהם של הדגנים ושל תומרי־גלם בסיסיים רבים – רק באיחור על המשק היהודי בארץ. הרי בשווקים אלה היה הישוב היהודי בבחינת קונה, ובתור שכזה אף נהנה מירידת המחירים. אך בהדרגה התחיל המשבר העולמי להיות מורגש גם במשק היהודי, בין באמצעות הרעת ציפיותיהם של המשקיעים ובין באמצעות הירידה בכוח הקניה של המוני החקלאים, בארץ ובארצות השכנות. בארץ־ישראל עצמה סבלה חקלאות הגרעינים בשנים הנידונות לא רק ממפולת המחירים אלא גם משרשרת של פגעי טבע – בצורת, ארבה, עכברים. ואילו היצוא מארץ־ישראל למצריים צומצם לא רק עקב הירידה בכוח הקניה שם, אלא גם כתוצאה ממדיניות מכסי המגן שבאמצעותה ניסתה הממשלה המצרית להקטין את חומרת המשבר. ממדיניות זו נפגעו בארץ־ישראל ענפי תעשייה וחקלאות רבים, הן במשק הערבי והן במשק היהודי. גם ענף התיירות, שהתפתח במידה ניכרת במשך מרבית שנות העשרים, נפגע קשה מהמשבר הכלכלי העולמי.

כתוצאה משילוב השפעותיהם של הגורמים המדיניים והכלכליים שהיו חיצוניים למשק היהודי, ושתוארו לעיל, נבלמה בו מגמת ההתאוששות והצמיח; במחצית השניה של שנת 1930 נשתררה שוב אווירה של משבר. מאותות הזמן נוכל להזכיר שבנק אפ"ק, אשר חידש את חלוקת הדיוידנדות מרווחי שנת

13. המשבר הכלכלי העולמי היה בוודאי הגורם העיקרי שהכשיל את הניסיון להקנות לזרם הון התרומות לארץ תנופה מחודשת ורבת עוצמה על־ידי הרחבת הסוכנות היהודית (צירוף ארגונים בלתי־ציוניים).

1929 אחרי הפסקה בחלוקת רווחים בשנות משבר העליה הרביעית, שוב לא חילק דיווידנדות מרווחי 1931.¹⁴ בקיץ 1931 דיווחה ההנהלה הציונית לקונגרס השבעה-עשר שזה כשנה מורגשת האטה "הן במה שנוגע להרחבת שטחי הנטיעות והן ביחס להגדלת תנועת הבניין. הקרדיטים בבנקים צומצמו וחוגים ידועים של בעלי הון נמנעו מהתחיל מפעלים חדשים."¹⁵ ואכן, מרבית המדדים של הסטטיסטיקה הכלכלית מצביעים על מיתון כלכלי ברור בשנת 1931: גידול באבטלה, ירידה ביבוא לארץ ובהכנסות הממשלה (ובפרט בהכנסותיה העסקיות בדואר וברכבות), וצמצום בתוספת לשטח ההדרים (ראה לוחות 2-5). עם זאת, כביטוי מובהק של הניגוד בהשפעות החיצוניות שעליו עמדנו לעיל, לא חל צמצום במיספר העולים (בניכוי הירידה) ואף גדל במידה ניכרת מיספרם של העולים בקטגוריה של "בעלי הון" (ראה לוח 1) – אף כי הממשלה הנהיגה באפריל 1930 החמרה נוספת בהגדרת סוג זה של רשיונות עליה.

כבר באוקטובר 1930 ראה הופיין, המנכ"ל של בנק אפ"ק, צורך להרגיע את הרווחות ולהדגיש בהרצאתו בפני ועד לישכת המסחר ביפו "בהדגשה מיוחדת, שהמצב הכלכלי בארץ-ישראל כיום הוא לא רק הרבה יותר טוב כי אם גם יותר איתן ויציב מברוב ארצות אירופה ואמריקה, ורחוק מאוד הוא המצב הנוכחי ממצב העניינים לפני חמש שנים [...]"¹⁶ בדצמבר 1930 כתב ברל רפטור ב"דבר" מאמר בכותרת "אל ניתן למשבר לבוא", ובו תיאר את "התקופה הכלכלית הקשה" שהחלה בישוב, ותבע פעולה נמרצת מצד ההון הלאומי (וכן מצד פיק"א!) כדי למנוע חזרה על המשבר של שנת 1926/27 – הפניה מיידית של משאבים לבנייה ציבורית ולעידוד הבניה הפרטית (העממית) בערים ולהג' שמת התוכניות ל"התיישבות האלף" באיזור ההדרים.¹⁷ באותה רוח דיבר ארלוזורוב בפברואר 1931 באסיפת הנבחרים, בחלק השני של הרצאתו על "המצב המדיני והכלכלי בארץ". אחרי שעמד על הסיבות לכך שארץ-ישראל נפגעה פחות מהמשבר העולמי מאשר הארצות המפותחות, וגם פחות מאשר שכנתה סוריה, הזהיר כי "באמצע שנת 1930 בא המיפנה" ופירט את סימני הסכנה החמורים: גידול באבטלה, מצוקת אשראי ופשיטות-רגל, קשיי שיווק

14. הדו"חות השנתיים של בנק אנגליה-פלשתינה בע"מ. אגב, במשך מרבית שנות העשרים לא היתה חלוקת הדיווידנדות של אפ"ק, או אי-חלוקתן, תלויה בגודלו של הרווח בכל שנה, אלא בציפיותיה של הנהלת הבנק בדבר מגמת ההתפתחות במשק היהודי בארץ.

15. דו"ח ההנהלה הציונית, 1931, חלק ב', עמ' 33. ראה גם הדו"חות השנתיים של בנק הפועלים ושל הבנק המרכזי למסדות שיתופיים בא"י בע"מ.

16. הארץ, 24.10.1930.

17. דבר, 25.12.1930.

בחרושת ובתקלאות, וצמצום הבניה הפרטית. בדומה לרפטור תבע ארלוזורוב את התערבות הרשויות הציבוריות של הישוב והתנועה הציונית העולמית, ובפרט לשם הגברת העליה וההתיישבות באמצעים שתגייס הסוכנות היהודית במאמץ מוגבר; הוא אף הוסיף לכך את הדרישה להקמת "מועצה כלכלית" ליד הוועד הלאומי, אשר תתווה "פוליטיקה כלכלית תוכניתית"¹⁸.

ראינו, איפוא, שהתאוששות המשק היהודי ממשבר העליה הרביעית החמור, שהחלה בשנת 1928, נמשכה בתהליך של צמיחה יציבה למדי מכוח הגורמים שהיו פנימיים לישוב, ובסיוע מדיניותה הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל המנדטורית. צמיחה זו עודדה היקף צנוע אך חיוני של עליה ויבוא הון פרטי וגם ניוונה ממנו. לעומת זאת, פחת והלך כוחו של התקציב הציוני לתרום את חלקו לתהליך ולכוון אותו. במיוחד ראויה לציון העובדה - שהרשימה גם את בני התקופה - שהמשק היהודי נפגע במידה מועטת ביחס הן ממאורעות אוגוסט 1929 והן מהמשבר הכלכלי העולמי, שפרץ במלוא חריפותו באוקטובר אותה שנה. אולם עמידה זו בפני הגורמים החיצוניים השליליים, ובפרט בפני השלכותיהם המישניות, היתה רק קצרת-טווח. ועדות החקירה והספר הלבן של אוקטובר 1930 עירערו את האווירה האופטימית ואת ציפיות המשקיעים-בכוח; ומהצד השני החל המשבר העולמי לתת אותותיו גם בשוקי המוצרים והשירותים של המשק היהודי.¹⁹ על כן נבלמה ההתפתחות החיובית, ובשנת 1931 כבר לא היה כל ספק שהישוב נתון שוב במיתון כלכלי.²⁰

הישוב ודובריו קיוו להיוושע מההון הציוני ציבורי, דווקא בשעה שכוחו של זה הגיע לשפל המדרגה; ולמרות זאת היתה תמונת-המצב לסיכום שנת 1932 הפוכה בתכלית. בדומה להתרחשויות של שנת 1924, נבע המיפנה במשק היהודי בארץ-ישראל מ"צרת היהודים" בארצות הגולה, שהחמרתה הביאה לגיאות מחודשת בעליה וביבוא ההון הפרטי. כל מדדי הסטטיסטיקה הכלכלית שלרשותנו מצביעים על כך ששנת 1932 במשק היהודי היתה בעלת איכות שונה לגמרי מחמש השנים שקדמו לה, ואפילו ברמת המחירים בארץ חלה עליה (ראה לוחות). בפרט ראוי לציון פיגורו של הגידול ביבוא ההון היהודי אחרי הגיאות במיספר העולים (טור שלישי בלוח 2), שהיה אופייני לכל גל עליה גדול

18. דבר, 11.2.1931.

19. השווה דיונו של קורט גרונוולד ב"מחזוריות הכלכלה בארץ-ישראל", מסחר ותעשייה, כרך ו', (מאי 1932), שם עמד על שילוב הגורמים החיצוניים והפנימיים שהביאו למיתון של 1931 ובפרט על חשיבות המיפנה בציפיות ובאמון ("קרדיט" תרתי משמע).

20. מיתון זה אינו משתקף באומדניו של שרשבסקי על אודות התוצר היהודי לנפש (ראה לוח 5, טורים 6-7), והדבר אומר דרשני.

בתקופת המנדט. הוכח מחדש שגיאות כלכלית של ממש בישוב נגרמה על-ידי גיאות בעליה; וזה דווקא בשנה שהיתה, בארצות המתועשות, הגרועה בשנות המשבר הגדול.

עוצמתו של המיפנה היתה ברורה גם לבני התקופה, שהחלו לכתוב על "העליה החמישית". הם אף מצאו לנכון ולנחוץ להדגיש שאף כי הגיאות הכלכלית מתחילה לקבל קצב קדחתני, המזכיר את השנים 1924-1925, ובכלל זה תופעות של ספקולציה קרקעית, הרי "הפריחה הנוכחית מבוססת יותר מזו של 1925" ואין לחשוש שמשבר ימהר לבוא בעקבותיה – מערכת היצור החקלאית והתעשייתית של הישוב גדולה ואיתנה בהרבה מזו שקידמה את פני העליה הרביעית.²¹

לבסוף ניתן להעיר שכראיה היסטורית אפשר לפקפק בכך ששנת 1932 היתה אומנם חלק אורגני של הגל שאותו אנו מכנים העליה החמישית (1932-1938). ספק זה נובע לא רק מעיתויה לפני עליית היטלר לשלטון, אלא גם מהרכב העולים לפי ארצות מוצאם.²² הנתונים לפי ארץ המגורים האחרונה, אשר אומנם אינם כוללים את התיירים שהשתקעו באורח בלתי-חוקי ואשר היו בשנת 1932 (לפי האומדן) כרבע מכלל מיספר העולים, מראים אומנם גידול פי 2.5 במיספר העולים ממרכז-אירופה בהשוואה למיספרם בשנת 1931, אך גם מיספר העולים מארצות-הברית הוכפל באותה שנה פי 2.5. יתר על כן, המדובר בסך-הכל ב-550 עולים ממרכז-אירופה ב-1932 (מתוך 9,550 עולים רשומים), מיספר שאינו רחוק מזה של 440 בשנת 1929; לעומת 865 עולים מארצות-הברית ב-1932 (ר-250 בלבד ב-1929). ואילו בכל שבע שנות העליה החמישית היו העולים מגרמניה ומאוסטריה (בלבד) 20 אחוז מכלל העולים, ואילו עולי ארצות-הברית היו רק 2 אחוזים. זאת ועוד, בשנת 1932 גדל מיספר העולים מארצות צפון-אפריקה והמזרח-התיכון ל-3050 (לעומת 660 ב-1931 ו-1140

21. הציטוט מהרצאתו של הופיין, מנכ"ל בנק אפ"ק, באסיפה השנתית של לישכת המסחר תל-אביב-יפו (הארץ, 23.12.1932). ביחס למצב בעולם הביע את דעתו, ש"המשבר העולמי נמשך, אבל סימני שיפור נראים לעין": אך קודם לכן ציטט את דברי פרופסור ואגמן, ראש המכון לחקר המתוזרים בגרמניה, ש"הגענו למטה [לתחתית השפל] ולעת עתה נישאר שם". ביחס למצב בארץ-ישראל "דיבר המרצה על תקופת הפריחה בשנה האחרונה" וציין בין היתר שפירות הלידה האנגלית (החל בספטמבר 1931) לא גרם השפעה מוזיקה רבה במשק הארץ. ראה גם מאמרו של יהושע סופרסקי, "לקראת העליה החמישית", (הארץ, 7.4.1932) בקבוצת מאמרים שהוקדשו לפתיחת יריד המזרח בתל-אביב.

22. נתוני העליה בדו"חות הממשלה ובספרים הסטטיסטיים של הסוכנות היהודית; ראה גם כרך התוספת הסטטיסטית אצל משה סיקרון, העליה לישראל, 1948 עד 1953, ירושלים 1957, לוחות A-8, A-9.

ב-1929), ובתוכם יותר מאלף נפש מעיראק (בעקבות הכרזת עצמאותה). כלומר, ב-1932 היו העולים מארצות אסיה ואפריקה יותר מ-30 אחוז מכלל העולים, ואילו בכל שנות העליה החמישית - רק 9 אחוזים. קבוצת העולים הגדולה ביותר היתה, כמובן, מארצות אירופה המזרחית, אך בזאת לא היתה 1932 יוצאת דופן. אדרבא, חלקם היחסי של עולי מזרח-אירופה ב-1932 היה פחות מ-40 אחוז ממיספר העולים הרשומים, שעה שחלקם של עולי פולניה בלבד היה 47 אחוז בכל שנות העליה החמישית (ר-49 אחוז בכל שנות העליה הרביעית). לפיכך ניתן לטעון שבמובן מסויים נכון לשייך גם את שנת הגיאות 1932 לקבוצת המעבר של "השנים ללא-תווית".

לוח 1. העליה לסוגיה

האוכלוסיה היהודית (אלפים)	עליה נקיה	מיספר היורדים	עולים "פועלים"	"בעלי הון"	מיספר העולים	
(6)	(5)	(4)	(3)	(2)	(1)	
149.8	-2,034	5,071	1,311	414	3,037	1927
151.7	10	2,168	708	792	2,178	1928
156.5	3,503	1,746	3,585	739	5,249	1929
164.8	3,265	1,679	3,436	479	4,944	1930
172.0	3,409	666	2,172	609	4,075	1931
181.7	א.נ.	א.נ.	3,708	1,623	12,553	1932

מקור: טור (1) - סיקרון (מצוטט בהערה 22), לוח A-1; ב-1932 נכללים 3,000 תיירים שהשתקעו באורח בלתי-חוקי.

טורים (2)-(3) - ספר-יד (מצוטט בהערה 7), עמ' 103.

טור (4) - ד. גורביץ, א. גרץ, ר. בקי, העליה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ-ישראל, ירושלים 1944, עמ' 24 (לפי נתוני הממשלה).

טור (5) - (1) מינוס (4).

טור (6) - נדב הלוי, ההתפתחות הכלכלית של הישוב היהודי בארץ-ישראל 1917-1947, ירושלים 1979, עמ' 61; אוכלוסיית אמצע השנה.

לוח 2. מדדים כלכליים נבחרים

נטיעות הדרים (אלפי דונם)	כאחוז מגולאי 64-15	"רורשי" עבודה" (4)	יבוא הון ממוצע לעולה (לא"י) (3)	יבוא ההון היהודי (מיליוני לא"י) פרטי (2)	סה"כ (1)	
7	7.7	7,343	960	1.5	2.9	1927
7	3.0	2,877	1,325	1.6	2.9	1928
15	1.1	1,090	650	2.1	3.4	1929
14	1.4	1,430	745	2.4	3.7	1930
10	2.7	2,958	790	2.2	3.2	1931
20	1.3	1,450	365	3.8	4.6	1932

מקור: טורים (1)-(2) - ספריד (ראה לעיל), עמ' 375.

טור (3) - טור (1) מחולק בטור (1) של לוח 1.

טורים (4)-(5) - נדב הלוי (ראה לעיל), עמ' 62; כל מי שלא נענו בלשכות העבודה ולוא פעם בחודש; ממוצע שנתי.

טור (6) - ספריד (ראה לעיל), עמ' 179; פרסים של יהודים בלבד.

לוח 3. תמורות בתקציב הציוני

(אלפי לא"י)

הוצאות כא"י (3)	העברות קה"י (2)	הכנסות קק"ל (1)	
818.1	634.7	210.6	תרפ"ז
449.4	468.5	209.7	תרפ"ח
344.3	402.8	202.3	תרפ"ט
492.7	327.3	195.8	תר"ץ
369.1	273.9	154.2	תרצ"א
306.3	186.5	134.5	תרצ"ב

מקור: גרוס ומצר (מצוטט בהערה 3), לוחות 1, 2.

טור (1) - תרומות לקק"ל שהועברו ללישכתה הראשית בצירוף הכנסות הקק"ל בארץ-ישראל.

טור (2) - תרומות לקרן-היסוד שהועברו ללישכתה הראשית.

טור (3) - הוצאות התקציב הציוני לארץ-ישראל, פרט לרכישות קרקע.

לוח 4. תמורות בתקציב הממשלה

(אלפי לא"י)

עודף עסקי (6)	הכנסות רכבות (5)	הכנסות תקשורת (4)	עודף (3)	הוצאות (2)	הכנסות (1)	
-10	496	167	-1,026	2,876	1,850	1927
-76	504	186	-883	3,016	2,134	1928
66	509	207	77	2,080	2,156	1929
30	502	220	-383	2,599	2,216	1930
-79	438	208	-432	2,602	2,171	1931
-32	452	228	180	2,569	2,750	1932

מקור: גרוס (מצוטט בהערה 4), לוחות 1-3.

טור (1) - הכנסה מדווחת מינוס הכנסות הרכבות והתקשורת.

טור (2) - הוצאה מדווחת מינוס הוצאות הרכבות והתקשורת פלוס הוצאות "על חשבון מיליות".

טור (3) - (1) מינוס (2).

טור (4) - הכנסות המערך דואר, טלפון וטלגרף.

טור (5) - הכנסות מינהלת הרכבות.

טור (6) - העודף המצורף של משקי התקשורת והרכבות.

לוח 5. השינוי באחוזים לעומת השנה הקודמת

תוצר יהודי לנפש במחירים שוטפים קבועים (7)	הכנסות הממשלה (5)	ערך היצוא (במחירים שוטפים) (4)	ערך היבוא (3)	מדר סיטונאי ממשלתי (2)	יוקר מחיה בישוב (1)		
11.1	5.7	- 6.5	44.3	- 6.2	- 4.7	-4.8	1927
9.6	1.0	15.3	-22.4	9.5	- 2.7	-7.9	1928
13.3	11.4	1.1	5.2	5.9	- 7.1	-1.6	1929
11.5	1.7	2.8	18.6	- 2.5	-15.5	-8.8	1930
12.6	3.4	- 2.0	-12.3	-15.0	- 8.8	-8.3	1931
7.6	8.9	26.7	44.0	30.8	8.2	2.7	1932

מקור: טורים (1)-(2) - על-פי שרשבסקי (מצוטט בהערה 7), עמ' 73.

טורים (3)-(4) - על-פי קובץ סטטיסטי 1936, עמ' 38.

טור (5) - על-פי לוח 4, טור (1).

טורים (6)-(7) - שרשבסקי (ראה לעיל), עמ' 62.

לוח 6. היווי הון גולמי קבוע במשק היהודי

(אלפי לא"י במחירי 1936)

הדרים	משק מעורב	ציווד תעשייתי	מיבנים	
(4)	(3)	(2)	(1)	
418	168	194	301	1927
421	90	202	289	1928
902	83	287	491	1929
845	112	336	891	1930
634	116	276	1,231	1931
1,255	64	230	1,613	1932

מקור: שרשבסקי (ראה לעיל), עמ' 83.